

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота
бакалавра

з теми: **«Аграрна революція на Поділлі в 1917-1922 рр.»**

Виконав: студент 4 курсу Іst2-В13
спеціальності 6.020302 Історія*
Коцюбанський Тимур Анатолійович

Керівник:
Лубчинський А. А., кандидат історичних
наук, доцент кафедри архівознавства,
спеціальних історичних та правознавчих
дисциплін

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2017 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографія та джерельна база проблеми.....	6
1.1. Історіографія питання.....	6
1.2. Джерельна база.....	12
Висновки до розділу.	
Розділ 2. Передумови та причини аграрної революції на Поділлі.....	16
2.1. Селянське господарство Поділля напередодні аграрних перетворень 1917 – 1922 рр.....	16
2.2. Двовладдя в подільському селі у 20-ті роки ХХ ст.....	24
Висновки до розділу.	
Розділ 3. Особливості аграрної революції на Поділлі (1917-1922 рр.).	32
3.1. Суспільно-політичні зміни в подільському селі після лютневої революції 1917 р.....	32
3.2. Державотворчий процес у Кам'янецькому повіті в добу гетьманату П. Скоропадського та Директорії.....	38
3.3. Селянські виступи на Поділлі проти більшовиків у 1920-1922 рр.	45
Висновки до розділу.	
Розділ 4. Встановлення радянської аграрної моделі на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст.....	54
Висновки до розділу.	
Висновки.....	62
Список використаних джерел та літератури.....	64

ВСТУП

Актуальність роботи. Після проголошення Україною незалежності відкрилися нові сторінки національного розвитку. Адже становлення держави відбувалося на фоні складного та суперечливого явища соціально-економічного та громадсько-політичного життя суспільства. Глибока трансформаційна зміна, що відбувається у сучасній Україні, пов'язана з ринковими перетвореннями в народному господарстві і вимагає науково-обґрунтованої розробки і реалізації нової концепції та моделі розвитку. Особливе значення має осмислення та творче використання вже набутого вітчизняного історичного досвіду забезпечення ефективного функціонування аграрного сектору економіки України. За цих умов, певний інтерес становить особливість перебігу аграрних перетворень, що відбувались в українському селі у часи до запровадження нової економічної політики.

Варто зауважити на необхідності отримання достовірної інформації про особливості, хід і наслідки державно-політичних та соціально-економічних відносин на зламі 20-х рр. у нашій країні. Аналізуючи існуючий доробок з дослідженої проблематики виявилось, що у історичній літературі, місцевий матеріал залучають переважно із ілюстративною метою, а регіональна особливість, так би мовити, розчиняється у загальноісторичному контексті. Крім того, на Поділлі існувала досить відмінна від інших регіонів України специфічна риса розвитку сільського господарства, що позначилася на подальшому становленні та розвитку нової економічної політики. Саме тому, актуальність обраної для дослідження теми зумовлена необхідністю аналізу і узагальнення регіональної особливості різноманітних підходів до вирішення аграрного питання в Україні. Отже, тема актуальна, як з наукової так із практичної точок зору.

Метою даного дослідження є з'ясування характеру та форм залучення селянства до суспільно-політичного життя в 1917-1922 рр. у контексті «аграрної» революції.

Відповідно до визначеної мети основними завданнями студії є:

- окреслити історіографію та джерельну базу проблеми;
- охарактеризувати селянське господарство Поділля напередодні аграрних перетворень 1917-1922 рр.;
- описати суспільно-політичні зміни в подільському селі після лютневої революції 1917 р.;
- проаналізувати державотворчий процес у Кам'янецькому повіті в добу гетьманату П. Скоропадського та Директорії;
- визначити складний процес двовладдя в подільському селі на поч. 20-х рр. ХХ ст.;
- окреслити селянські виступи на Поділлі проти більшовиків у 1920-1922 рр.;
- дослідити встановлення радянської аграрної моделі на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст.

Об'єктом дослідження є Поділля в період Національної революції.

Предметом дослідження є державно-політичні та соціально-економічні заходи владних структур у процесі аграрних перетворень в Україні і, зокрема, на Поділлі в 1917-1922 рр.

Хронологічні межі окреслені 1917р. – початком революційних подій та владних перегонів на території України. Вибір верхньої межі пов'язаний із практичним запровадженням радянської, непівської, моделі аграрних відносин протягом 1921-22 рр.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються території Поділля як історико-етнографічного регіону. В окресленому вище періоді до його складу входила Подільська губернія, яка згодом була поділена на шість округів Кам'янецький, Проскурівський, Вінницький, Могилів-Подільський, Тульчинський, Гайсинський.

Методи дослідження.

У процесі дослідження використовувалися наступні **методи**: діалектичний і абстрактно-логічний (пізнання сутності, принципів,

особливостей функціонування селянських господарств Поділля, формування висновків); бібліографічний (вивчення і опрацювання наукових праць, що присвячені питанню аграрної революції на Поділлі); системного узагальнення (оцінка стану сільських господарств, формування методів його покращення); статистичні (визначення та узагальнення тенденцій і закономірностей динаміки обсягів землі та реманенту у сільських господарствах).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше проаналізовано особливості аграрної революції на Поділлі (1917-1922 рр.) в окремому дослідженні, що відповідає особливостям й вимогам сучасної аграрної економіки та сприяє як підвищенню ефективності функціонування малих сільськогосподарських підприємств, так і соціально-економічному розвитку села в цілому.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони є підґрунтям для вивчення і практичного розв'язання проблеми історичної достовірності аграрних перетворень на Поділлі в часи визвольних змагань в Україні.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, огляду історіографії проблеми, основної частини, що містить чотири розділи, висновків та списку використаних джерел і літератури.

ВИСНОВКИ

Революція і громадянська війна змінили світогляд, спосіб життя і навіть саму природу селянства Поділля, яке на значний час виявилось відірваним від хліборобської праці, звичного суспільного укладу, сім'ї. Особливо бурхливо подільське селянство було втягнуто у політичне життя у 1917 р. Визначальний вплив на розвиток селянської поведінки мали зовнішні чинники, а самоізоляція відбувалася внаслідок селянського прагматизму. Село в умовах «аграрної» революції, здійснивши на власний розсуд перерозподіл землі, залишалося далеким від політичного життя і намагалося захиститися від негативного впливу зовнішнього світу відродженням общинних зв'язків.

У період нової економічної політики в системі піднесення землеробства, його інтенсифікації відбулися певні позитивні якісні зміни. Це насамперед знайшло вияв у тому, що площа земель під віджилими відсталими системами землеробства поступово зменшувалася. Толока повільно, але неухильно витіснялася зайнятими парами у сільському господарстві. Почали впроваджувати оранку на зяб, а також угноювання ріллі. Проте у тодішніх реаліях не вдавалося переломити ситуацію в бік докорінної інтенсифікації землеробства. Відсталість матеріально-технічної бази сільського господарства, консерватизм у тодішній селянській агротехніці, дрібні розміри індивідуальних господарств помітно гальмували розвиток тенденцій інтенсифікації у сільгоспвиробництві, зокрема у землеробстві.

Отже, в ході аграрної революції 1917-1922 р. було ліквідовано поміщицькі економії, зазнала невдачі спроба більшовицького режиму на їх місці насадити великі державні господарства. Натомість індивідуальні селянські господарства, які не змогли отримати конфісковані земельні угіддя, знаходилися у важкому становищі. Селянство змушене було вчинити потужний опір воєннокомуністичній, аграрній і продовольчій політиці. З

метою подолання політичної та економічної кризи, радянська держава стала на шлях деякої підтримки індивідуального селянського господарства, яке стало ключовим, домінуючим типом виробничої одиниці в аграрному секторі економіки аж до початку 30-х років. В організаційному відношенні, селянське господарство Поділля, характеризувалося середніми розмірами до тогочасної споживчої норми, яка склалася в регіоні і, значним відсотком парцелярних дрібнотоварних (середняцьких) господарств, які мали переважно натурально споживчий характер. В результаті стихійного «чорного переділу» багатоземельні заможні господарства Поділля фактично були знищені.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зауважити, що головними причинами, які спричинили селянську війну проти більшовицької влади на Поділлі у 1920-1922 рр. були наступні: політика так званого "воєнного комунізму", введення військового стану в краї, примусове насадження комуністичного органу влади, насильницька «радянізація» подільського селянства, перманентний голод у багатьох районах України, в тому числі і на Поділлі, прагнення подільського селянства до відновлення влади УНР і затвердження соборної незалежної України, своєрідне свавілля підрозділу Червоної Армії щодо мирного населення, здійснення примусової мобілізації до лав Червоної Армії.

Проте селянська війна все ж не змогла зупинити більшовиків. "Постійна нарада по боротьбі із бандитизмом" в квітні-травні 1921 р. застосовує досить крайні репресивні заходи: вводиться система заручника, система відповідальника (відповідача), організовує діяльність "надзвичайних трійок"; формує "летючі ескадрони", які повинні переслідувати повстанські загоны до їхнього повного знищення (повстанці в свою чергу у другій половині 1921 р. змінювали тактику боротьби із червоноармійською частиною, тому діяли малими загонами). Такими заходами влада показала селянству, що на певний акт непокори вона може відповісти новими репресивними заходами. Так, селянська війна поступово затухала, проте

боротьба з більшовиками ще довго не припинялася. Під час війни та репресій щодо мирного населення загинуло десятки тисяч невинних людей, тому це відбилось на відношенні подільського селянства до радянської влади в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – 1925. – № 3. – С. 5.
2. Гавриленко С. В. Жовтень на селі / С. В. Гавриленко // Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. — К.: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1957. — С. 313-319.
3. Гальчевський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський. – Кам'янець–Подільський: ПП “Медобори–2006”, 2011. – 360 с.
4. Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині: Спогад / Н. Дорошенко-Савченко // Свобода (НьюЙорк). – 1955. – № 251. – 30 грудня. – С. 2.
5. Законодавча база процесу становлення місцевих органів державної влади доби Гетьманату П. Скоропадського збірник документів і матеріалів / [упоряд. Гататир В. В., Олійник Ю. В.]. – Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 2013. – 461 с.
6. Комітети незаможних селян України. 1920 – 1933 рр. Зб. док. і мат. – К., 1968. – 469 с.
7. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади / Г. Костюк. – Книга 1. – Едмонтон: Канад. ін-т. укр. студій: Альбертський ун-т, 1987. – XIV. – 210 с.
8. Материалы по экономической дифференциации Подольского крестьянства // Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – Винница: Центральное статистическое управление Украины, 1925. – № 4. – С. 30.
9. Матеріали до опису округ УСРР. Кам'янецька округа. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – 74 с.

- 10.Петровский Г.И. Избранные произведения / Г.И.Петровский. - М., 1987. – 310 с.
- 11.Розгін І. Деякі епізоди боротьби з більшовиками на Поділлі / І. Розгін // Свобода (Нью-Йорк). – 1955. – № 86. – 6 травня. – С. 3.
- 12.1917 год в деревне (воспоминания крестьян) / Под ред. Я. А. Яковлева. — М.: Издво полит. литературы, 1967. — 288 с.
- 13.Україна. Статистичний щорічник. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – 441 с.
- 14.Шкляр В. М. Залишенець. Чорний ворон / В. М. Шкляр. – К.: КСД, 2010. – 384 с.
- 15.Юрченко І.Д. Спогади. Рукопис / І.Д.Юрченко. – 179 с.

Монографії та статті

- 16.Булдаков В. П. Красная смута: природа и последствия революционного насилия / В.П.Булдаков. - изд. 2-е, доп. - М.: РОССПЭН: фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. - 967 с.
- 17.Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2011. - №1. - С. 89-155. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://histans.com/JournALL/gpu/gpu_2011_1/5.pdf
- 18.Галатир В. В. Становище промисловості в Подільській і Волинській губерніях у добу гетьманату П. Скоропадського / В. В. Галатир // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / О.М. Завальнюк; Войтенко В.І. (співголова), Баженов Л.В. (відп. редактор) та ін. - Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. - С.391-399.
- 19.Галатир В.В. Державотворчий процес у Кам'янецькому повіті в добу гетьманату П. Скоропадського / В.В.Галатир // Поділля у добу Української революції 1917-1921 рр.: матеріали круглих столів / [редкол.: О. М.

- Завальнюк (голова), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. – Кам'янець-Подільський; ПП «Медобори-2006», 2013. – С.5-13.
- 20.Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. І. Ганжа; гол. ред.: С. В. Кульчицький. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1996. – 42 с.
- 21.Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С. Городецький. – Вінниця: Кабінет виучування Поділля, 1929. – 210 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: esu.com.ua
- 22.Дзюбак С.О. Сільськогосподарська і промислова кооперація на Поділлі в 20-ті роки ХХ ст. / С.О. Дзюбак // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. –Черкаси. - 2001. - №1. – С.39-41.
- 23.Десятніков О.В. Оплата праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальному селянському господарстві України в період непу / О.В. Десятніков // Український селянин. Збірник наукових праць. – Черкаси. - 2000. – Вип.8. – С.247-250.
- 24.Дорошенко М. С. Становлення сільської номенклатури в УРСР в добу нової економічної політики / М. С. Дорошенко // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К.: Основи, 2000. – С.88-95.
- 25.Завальнюк О. М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
- 26.Завальнюк О. М. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, В. Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 220 с.
- 27.Завальнюк К.В. Провісники волі: повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.) / К. В. Завальнюк. - Літин: Видавець "Літинська друкарня", 2005. - 352 с.
- 28.Завальнюк К. В. Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917–1925 рр. / К. Завальнюк, С. Борсуковський. – Вінниця: Книга–Вега, 2009. – 228 с.

- 29.Завальнюк К. В. Червоний смерч над Поділлям / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. – Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2008. – 248 с.
- 30.Загорський П.С. Нариси історії комітетів незаможних селян / П.С. Загорський, П.К.Стоян. – К.: АН УРСР. Ін-т історії, 1960. – 163 с.
- 31.Зеленюк І. 1917 рік на Поділлі / І. Зеленюк – Львів: Каменяр, 1966. - 167 с.
- 32.Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / [ред. кол.: Мехеда М. І., Гаврик ю. О., Галай Д. М. та ін.]. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. — 707 с.
- 33.Історія Української РСР: У восьми томах десяти книгах. – К., 1978. –т.4. Україна в період імперіалізму (1900-1917). – 531 с.
- 34.Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. / В. А. Смолій (відп. ред.). — К.: Наук. думка, 2006. — Т. 1. — 632 с.
- 35.Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження / В.В.Калініченко. - Харків: Основа, 1997. – 400 с.
- 36.Ковальова Н. А. Соціальна активізація селянського самоврядування в Україні в умовах революції та громадянської війни 1917–1920 рр. (за матеріалами сільських сходів) / Н. А. Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали дев’ятих наукових читань, присвячених пам’яті Д. П. Пойди. — Д.: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. — С. 112-119.
- 37.Комарніцький О. Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 рр. / О. Б. Комарніцький. – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 312 с.
- 38.Корновенко С.В. Податкова політика більшовиків в українському селі 1921-1923 рр. / С.В. Корновенко // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси. - 2001. - №1. – С.41-43.
- 39.Костенко Р.В. Основні тенденції розвитку сільського господарства України 20-х початку 30-х рр. / Р.В. Костенко // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси. - 2001. - №3. – С.227-228.

- 40.Красносілецький Д.П. Антибільшовицький повстанський рух під проводом Я.Гальчевського: географія і хроніка подій / Д.П. Красносілецький // Історичне краєзнавство в системі освіти України: Здобутки, проблеми, перспективи. Науковий збірник. - Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С.230-234.
- 41.Кузьмінець Н.П. Двовладдя в Подільському селі у 20-ті роки ХХ ст. / Н.П. Кузьмінець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2002. – 264 с. – С.60-63.
- 42.Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1929) / С.В.Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
- 43.Кушко І. С. Становище сільського господарства Східного Поділля в роки Першої світової війни / І. С. Кушко І. М. Романюк // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С.252-256.
- 44.Лазуренко В.М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного селянського господарства в добу непу / В.М. Лазуренко // Український селянин. Збірник наукових праць. – Черкаси. - 2002. – Вип.6. – С.109-112.
- 45.Лозовий В.С. Суспільно-політичні зміни в подільському селі після лютневої революції 1917 року / В.С. Лозовий // Матеріали ХІІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / О.М. Завальнюк; Войтенко В.І. (співголова), Баженов Л.В. та ін. - Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. - С.349-355.
- 46.Лозовий В. Селянські органи влади після гетьманського перевороту / В. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / Ред. кол.: В. С.

- Степанков та ін. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. – С. 287- 290.
47. Лозовий В. С. Кам'янець-Подільський в період Гетьманату (травень-грудень 1918 р.) / В. С. Лозовий // Матеріали Х Подільської іст.-краєзн. конф.: [присвяченої 55-ій річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні], 26-27 жовтня 2000 р. / [ред. кол.: І. С. Винокур, Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2000. – С. 358-361.
48. Лойко О. Розвиток сільського господарства і становище селянства на Поділлі у відбудовний період (1921-1925 рр.) / О. Лойко // Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія Історія. – Вінниця, 1999. – Вип. 1. – С. 85-88.
49. Лубчинський А. А. Індивідуальне трудове господарство в силовому полі тоталітарного режиму в Україні в 20-х роках ХХ ст. / А. А. Лубчинський // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Інститут історії України НАНУ. - К.: Основи, 2001. - Вип. 2. - С. 129-139.
50. Матвеев А. Ю. Соціально-економічний розвиток доколгоспного села Поділля та Південно-Східної Волині напередодні колективізації / А. Ю. Матвеев // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т. 20: На пошану професора І. В. Рибка. – С. 365-374.
51. Мельник Е. Селянські заворушення у селі Врублівцях на Поділлі за Гетьманату (травень-жовтень 1918 р.) / Е. Мельник // Матеріали ХІ Подільської іст.-краєзн. конф.: [присвяченої 60-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників], 25-26 листопада 2004 р. / [ред. кол.: Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 280-291.
52. Мельничук О. А. Комнезами у кооперативному русі на Поділлі / О. А. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного

- університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С.74-76.
53. Мельничук О. А. Події Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. на Поділлі (за спогадами І. Д. Юрченка) // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С.226-234.
54. Мельничук О. А. Виникнення комітетів незаможних селян на Поділлі / О.А.Мельничук // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1995. – С. 328-329.
55. Морозов А.Г. Сільськогосподарська контрактація в добу непу / А.Г.Морозов, В.В. Гоцуляк // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2001. - №1. – С.32-37.
56. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації / В.І. Купратий, Г.М. Бондар, С.К. Гуменюк [та ін.]. – Л.: Каменяр, 1982. – 270 с.
57. Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю / Л.В. Баженов, І.С. Винокур, С.Г. Гуменюк [та ін.] – Хмельницький: Обполіграфвидав, 1990. – 328 с.
58. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В.Нечитайло. - Кам'янець-Подільський «Аксіома», 2004. – 436 с.
59. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури. 1920-1930 рр. / В.Нолл. - К.: Основи, 1999. – 257 с.
60. Олійник І.А. Організаційні моменти диференціації селянських господарств України / І.А. Олійник // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. - Кам'янець на Поділлі, 1924. – Кн.1. – С.3-16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://irbis.npu.edu.ua>

61. Олійник І.С. Економіка сільського господарства Поділля / І.А. Олійник // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кн.2. - Кам'янець на Поділлі: Друкарня ім. Леніна, 1926. - С.3-18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://irbis.npu.edu.ua>
62. Олійник М. П. Повстанський рух на Поділлі в 1921-1922 рр. / М.П. Олійник // Збірник наукових праць “Гілея: науковий вісник”. - Вип.81. – 2014. – С.30-34.
63. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ ст. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П.П.Панченко. - К.: ІСДО, 1995. – 230 с.
64. Петренко В.І. Причини селянської війни проти більшовиків в Україні у 1920-1922 рр. (на матеріалах Поділля) / В.І. Петренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С.63-67.
65. Підкуймуха Ю.П. Сільське господарство Кам'янецьчини за перше 10-річчя Жовтневої революції та заходи, щодо його розвитку / Ю.П.Підкуймуха. - Кам'янець-Подільський: Видання газети «Червоний кордон», 1927. – 114 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://irbis.npu.edu.ua>
66. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник. – Хмельницький: ХНУ, 2008. – 268 с.
67. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірник документів і матеріалів / [редкол.: І. О. Пшук (від. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та ін.]. – Вінниця, 1957. – 560 с.
68. Політ–економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року / автор–упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник. – Хмельницький: ХмЦНТЕІ, 2010. – 80 с.
69. Ресент О. Перша світова війна і Україна / О. Ресент, О. Сердюк – К.: Основи, 2004. - 473 с.

- 70.Реєнт О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917) / О. Реєнт, О. Середюк // Проблеми історії України XIX-XX ст. – К.; Інститут історії України ГАГ України, 2004. –Вип. VII. – С. 47-153.
- 71.Рибак І.В. Аграрна революція на Поділлі та Південно-Східній Волині (1917-1922 рр.) / І.В. Рибак, О.М Свідерська // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / О.М. Завальнюк; Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відп. редактор) та ін. - Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. - С.356-360.
- 72.Рибак І.В. Одноосібні селянські господарства Поділля: класифікація, структура, соціально-економічна характеристика (1923-1928 рр.) / І.В. Рибак, В.А. Яцюк // Фермерські господарства Поділля: Історична ретроспектива і сучасність. - Кам'янець-Подільський, 2003. – С.78-83.
- 73.Рибак І.В., Яцюк В.А. Робоча худоба, будівлі у селянському індивідуальному господарстві Поділля у 20-х роках XX ст. / І.В.Рибак, В.А. Яцюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.12. – С.361-368.
- 74.Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу / І.В.Рибак. - Кам'янець-Подільський, 2008. – 244 с.
- 75.Рибак І.В.. Індивідуальне селянське господарство Поділля у статистичному вимірі // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський: 2007. – Т.2. –С.134-142.
- 76.Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну / В. А. Савченко. – Харків: Фолио, 2006. – 415 с.
- 77.Сергійчук С.Л. Функціонування революційного трибуналу на Поділлі у 1920-1923 рр. / С.Л. Сергійчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С.68-73.

- 78.Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. –К.; Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. IV. – С.121-132.
- 79.Святець Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика / Ю.А.Святець. - Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр-го нац. ун-ту, 2007. – 251 с.
- 80.Степанчук Ю.С. Місце робітників у соціальній структурі населення Поділля в період нової економічної політики / Ю.С. Степанчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С.77-79.
- 81.Сторожук Я. Збунтоване село: повстанський рух на Поділлі в 20 роках XX ст. / Я. Сторожук. – Летичів: НВФ “Синтез”, 2006. – 112 с.
- 82.Трембіцький А.М. Подолянин Іван Розгін про боротьбу з більшовиками на Поділлі / Трембіцький А.М., Іваневич Л. А. // Поділля у добу Української революції 1917-1921 рр.: матеріали круглих столів / [редкол.: О. М. Завальнюк (голова), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. – Кам’янець-Подільський; ПП «Медобори-2006», 2013. – С.200-214.
- 83.Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии / В.И.Фролов. - Винница: Типография городского управления, 1917. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://old.rsl.ru/table>.
- 84.Хомич П.А. Коммунистическая партия Украины в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства. 1927-1934 гг. (На материалах Винницкого, Проскуровского, Каменец-Подольского и Тульчинского округов.). Автореф. дис. канд. ист. наук / П.А. Хомич. - К., 1965. – 24 с.
- 85.Яцюк В.А. Сільськогосподарський реманент та машини в селянському господарстві Поділля в період непу / В.А. Яцюк // Український селянин збірник наукових праць. – Черкаси, 2003. – Вип.7. – С.131-134.

86. Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917) / М.А. Якименко // Український селянин. – Черкаси. – 2001. – Вип.1. – С.132.